

Odměny a tresty během aktivit pro rozvoj přírodovědné gramotnosti

Dobrý pedagog by si měl stále pokládat otázky: „Co je pro dítě motivací? Jak je mohu efektivně odměnit?“ Také by měl pořád sledovat, zda není dítě nějak demotivováno spolužáky, a neustále si připomínat, že stejná věc/činnost může být pro jednoho odměnou a pro druhého za trest. Problematika odměňování pro potřeby přírodovědného vzdělávání je výborným nástrojem pouze tehdy, pokud funguje. Proto uvedeme několik příkladů, na kterých budeme demonstrovat jeho principy.

PHDR. KATEŘINA JANČAŘÍKOVÁ, PH.D.

Marie Montessori napsala, že není třeba (nebo dokonce není vhodné) dávat dětem odměny. Při studiu jejích děl zjistíme, že ale sama odměny dětem poskytovala (a velmi účinně) a že se její výrok vlastně týká **odměn primárních** (sladkostí).

Pokud chceme porozumět problematice správného odměňování hlouběji, je třeba se seznámit s pracemi Skinnera a dalších **zástupců behaviorismu**. Ti odměny (a tresty) popsali a kategorizovali.

Odměna

To, co poskytuje potěšení či uspokojení. Potěšení a uspokojení může vyvolat

příjem oblíbené potraviny, slovní pochvala, pohlazení, příjemný dotek, úsměv, **soustředěná pozornost** nebo také onen úžasný pocit uspokojení a radosti z dobře vykonané práce. Odměna slouží

jídlo, tepelná pohoda). **Sekundární odměny** jsou odměny přenesené, tj. předměty nebo úkony, které reprezentují odměnu (pochvala, hra, nálepka, dárek, jednička). Odměna posiluje

„**Předpoklad, že dítě odměňujeme, ale ono se odměněné necítí, je zdrojem většiny výchovných a vzdělávacích potíží.**

ke zpevnění chování, tj. zvyšuje se pravděpodobnost opakování tohoto chování v budoucnosti.

Odměny dělíme na primární a sekundární. **Primární odměnou** jsou základní potřeby (pocit bezpečí, pití,

žádoucí chování. Učitelky v českých MŠ používají často jako odměny jídlo (převažují sladkosti, hlavně bonbony), drobné dárky (obrázky, samolepky, hvězdičky, korálky, smajlíky) a slovní pochvalu.

*Předškolačka s ocúnem
podzimním – rostlinou
s neobvyklým životním
cyklem (fotoarchiv autorky)*

Velmi důležité je si uvědomit, že to, **co je odměnou (resp. trestem) určuje dítě, ne dospělý**, který ho odměňuje (resp. trestá). To, že předpokládáme, že dítě odměňujeme, ale ono se odměněné necítí, je zdrojem většiny výchovných a vzdělávacích potíží. Naopak se dítě někdy cítí odměněné (potrestané), aniž si to dospělý uvědomuje.

Trest

Trest je něco, co poskytuje nepříjemné pocity, nepohodu, nebo dokonce bolest. Trest může být **fyzický** (např. úder nebo nepohoda z hladu) nebo **psychický** (křik, nadávání, zesměšňo-

vání, výhrůžky, nuda, zákaz oblíbené činnosti). Trest slouží ke **korelaci nežádoucího chování**. Vede stejně jako odměna ke zpevnění (posílení) žádoucího chování, ale obvykle ho provází narušení vztahu mezi učitelkou a dítětem a ztráta motivace. Fyzické tresty jsou v českém školství zakázané, učitelky ovšem poměrně často používají **napominání nebo odpírání pozornosti**. Mnoho trestů přichází mimoděk, např. negativní reakce spolužáků, nuda nebo ztráta pocitu bezpečí.

Trest
často provází
narušení vztahu
mezi učitelkou
a dítětem a ztráta
motivace.

Nenaplnění primárních potřeb inhibuje učení

Společně s Marií Montessori se domnívám, že by primární odměny neměly být při výchově a vzdělávání používány. Jak praví staré židovské přísloví: „Učení je sladké“. **Učení je samo o sobě odměnou**, protože (pokud není prováděno úplně špatně) naplňuje potřeby dětí, které jsou přirozeně zvědavé a činorodé. Stejně tak je nám všem jasné, že nemůžeme učení provádět na základě příslibu naplnění základních potřeb (nikdo se zdravým rozumem neřekne: „Dám ti suché ponožky, ale jen když se naučíš básničku.“) Důležité je si uvědomit, že **nenaplnění primárních potřeb je inhibítolem učení**. V předškolním věku obzvlášť. Učení neprobíhá efektivně, pokud má dítě žízeň nebo hlad nebo má snad mokré nohy a je mu zima. Učení neprobíhá efektivně, pokud se dítě necítí v bezpečí. Ztráta pocitu bezpečí je u malých dětí nejčastěji způsobena **separační úzkostí** spojenou s odloučením od rodičů. Ale může jí být i konflikt se spolužákem nebo strach z neznámého.

Aplikace teorie odměn a trestů na přírodovědné aktivity

V praxi se v rámci přírodovědných aktivit setkáváme s nebezpečím **nepohodlí dítěte spojeného s pobytem venku** kombinovaným se špatným vybavením (nepohodlné boty, oblečení) nebo nešikovným chováním (dítě na začátku procházky skáče v louži a promočí si boty).

Základem úspěšných přírodovědných aktivit je (kromě svačinky) aktivitám přiměřené oblečení a obutí a také **naučit se správnému chování** (do louží se šlape jen v holínkách nebo až na konci procházky). Dětem nesmí být ani zima ani horko a samozřejmě by neměly

Aktivity se Serpentyňkou (představení užovky červené) ve fakultní MŠ Semínko

(fotoarchiv autorky)

školy. Preventivně může dobře posloužit práce s mapou či zjednodušenými plány nebo modely okolí před vycházkou či výletem (obr. 2).

Burza odměn pro přírodovědné aktivity

Jaké odměny jsou v přírodovědném vzdělávání nejlepší? Nejvýznamnější odměnou je **soustředěná pozornost dospělé osoby**. Pokud chceme, aby dítě aktivně a zvědavě pozorovalo přírodu ve svém okolí, musíme mu naslouchat, když nám vypráví nějaký svůj zážitek. Dospělý by měl naslouchat trpělivě,

provlnout. Také by měly mít možnost se v oblečení volně pohybovat. Neměly by mít strach o oblečení, když si hrají. Zde narážíme na problém některých současných rodičů, který jsem nazvala **syndrom růžové princezny**. Syndrom růžové princezny popisuje děti, které do školky chodí ve značkovém oblečení a ve značkové obuvi, nemají tepláky ani jiné hrací oblečení, což jim brání ve hře s vrstevníky, v kontaktu s přírodou a v rozvoji hrubé motoriky. Růžová princezna sedí na obrubníku pískoviště a soustředí se, aby si nepoškrábala střežičky, zatímco ostatní děti si v pískovišti hrají. Jedna učitelka zkoušela vyřešit problém vyřazení růžové princezny z her venku tak, že přinesla do šatny rezervní starší tepláky a tenisky a „růžovou princeznu“ před odchodem na zahradu oblékla do pracovního. Ovšem druhý den dostala od maminky růžové princezny vyhubováno, že její dítě navlékla do „takových hadrů“.

Neméně **důležitý je pocit bezpečí**. V současné době, kdy se stále více dětí bojí různých živých tvorů, je velmi důležité děti při přírodovědných aktivitách před kontaktem s modelovým druhem náležitě připravit. Zcela nevhodné je dětem položit např. žížalu na ruku, když jsou zaujaté jinou činností.

Při realizaci přírodovědných aktivit se zvířaty se mi velmi osvědčilo **společné hledání demonstrovaného zvířete**

na začátku lekce. Vhodné je i dát dětem možnost vlastního rozhodnutí, zda a z jaké vzdálenosti se budou dívat nebo zda se zvířete i dotknou. Ukázková Aktivita se Serpentyňkou (obr. 1), ve které je vše podrobně popsáno, je dostupná na internetu.

Některé děti mohou ztratit pocit bezpečí, když jsou bez přípravy odváženy nebo odváděny na **neznámé místo**. Proto je na začátku školního roku vhodné, když se přírodovědné aktivity odehrávají na školní zahradě a v nejbližším okolí mateřské

Kristýna (17 let)
se bojí hadů. Když jsem se jí ptala, proč si myslí, že má strach z hadů, odpověděla, že jako předškoláčka byla s rodiči v cirkuse a o přestávce jí tam nějaký cirkusák dal nečekaně za krk kraju. Lekla se tehdy moc. A od té doby má z hadů strach.

Práce s mapou dětí z fakultní MŠ Semínko (fotoarchiv ředitelky Magdalény Kapuciánové)

neopravovat, nepřerušovat a hlavně udržovat s dítětem oční kontakt. Dítě, které má takového posluchače, se bude ve vyprávění i v pozorování stále zlepšovat, protože jeho **snaha je posilována**. Další odměnou může být zájem dospělého projevený zaznamenaním vyprávění. Učitelka může vybrané zážitky či pozorování zapisovat (obr. 3) a vyvěšovat na nástěnku nebo vyfotit a vystavit vybrané situace (vylezl na kopec) nebo výtvary (stavbu z kamenů).

Obvyklou odměnou je pochvala. Může to být slovní pochvala samotnému dítěti nebo pochvala před kolektivem dětí nebo pochvala před rodiči. V některých dětských kolektivech mají

polštář sáček s voňavými bylinkami nebo pomerančovou kůrou.

Odměny mohou přijít i z prostředí

Učitelé by si měli vždy uvědomovat, že odměny (i tresty) **přicházejí také z prostředí**. Pestrá nabídka prostředí v kombinaci s dětskou fantazií působí divy. Děti se mohou cítit odměněny, když najdou krásnou květinu (obr. 5), sojčí pírkó nebo studánku, lesklý kamínek, či když nad nimi přeletí nebo dokonce zazpívá nějaký méně obvyklý pták. Každá učitelka by se měla zamyslet nad **systé-**

„... a rostly tam zvonky, drobné lucerničky, smetanově bílé a skoro hříšné napohled, které byly tak vzácné a tajemné, že dítě, které takový zvonek našlo, připadalo si celý den jako zvlášť vyznamenané.“
(John Steinbeck, *Na východ od ráje*)

neodměňuji“ ani „Já děti netrestám“, protože odměna (a trest) je to, co jako odměnu (či trest) chápe dítě. Porozumění systému odměn a trestů nám pomůže ve výchovné a vzdělávací práci.

Závěrem

Pokud dítě, které schválně zašlápně hlemýžď z zahradního, dostane od učitelky „kázání“, může být paradoxně v nežádoucím chování posíleno, protože soustředná pozornost a oční kontakt jsou pro něj silnou odměnou, a to, že učitelka vlastně chování odsuzuje, pro něj není až tak významné. Hlavně, že ji na chvíli získalo jen pro sebe. ■

Autorka působí jako vedoucí Centra environmentálního vzdělávání a výchovy Pedagogické fakulty UK v Praze

Nápaditou odměnou je vyřezání lodičky z kůry (fotoarchiv autorky)

zavedení **vlastní systém odměn**, např. společné zazpívání oslavné písničky nebo oslavný pokřik. V mateřské škole nejsou z pochopitelných důvodů běžné písemné pochvaly. Krásně je nahrazuje imaginární kreslení kytičky nebo sluníčka (prstem bez barvy na kůži na ruce dítěte) před poledním odpočinkem.

Náhradou mohou být pochvaly **reprezentované různými předměty**. V přírodovědném vzdělávání místo obrázků a samolepek používáme také přírodniny. Velkou radost může udělat například lodička vyřezaná z kůry borovice (obr. 4), píšťalka nebo luk. Nebo darovaný květek sedmikrásky. Pro mnoho dětí je **odměnou příjemná vůně**. Učitelka může za odměnu dát dítěti do kapsy nebo pod

mem odměn a trestů. Ujasnit si, jaké odměny a tresty používá a jaké by chtěla či nechtěla používat. Nelze říci „Já děti

Literatura

- HOLLAND, J. G., SKINNER, B. F. *Analýza chování*. Praha: SPN, 1968, 327 s.
- JANČAŘÍKOVÁ, K. *Problémy generace Z a alfa spojené s fenoménem odcizování člověka přírodě*. Speciální pedagogika č. 2, 1/8/2016, s. 131–144. ISSN 1211-2720.
- JANČAŘÍKOVÁ, K. *Didaktické přístupy k přírodovědnému vzdělávání předškolních dětí a mladších žáků*. 2. rozšířené vyd. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2019. ISBN 978-80-7603-051-0.
- MONTESSORI, M. *Tajuplné dětství*. Praha: Nakladatelství světových pedagogických směrů 1998. ISBN 80-86189-00-7.